

Ondergeschoven

Johanne A. van Archem

Roman

Hoofdstuk 1

Grietje van Millingen werd geboren in 1829. Het was onrustig in het hele land, maar vooral in Twente.

De soldaten uit de Zuidelijke Nederlanden, nog maar kort bij de Noordelijke Nederlanden gevoegd, deserterden massaal en de soldaten uit de Noordelijke Nederlanden hadden ook niet veel op met het soldatenleven. De koning zag zijn gezag verdwijnen en wilde het met wapengekletter herstellen. Daar kon zomaar ineens een echte oorlog van komen, werd er voorspeld.

De schutters werden in dat jaar opgeroepen om eventueel met het leger op te trekken naar het zuiden. De schutters van Twente weigerden grotendeels. Ze hadden niets te zoeken in het zuiden, vonden ze, bovendien waren ze katholiek en dat waren de Zuidelijke Nederlanders ook.

Nee, het was een onrustige tijd, toen Grietje geboren werd.

Moeder Trui praatte later vaak over die nare jaren, die tijdens de geboorte van haar enige dochter voor onrust en onzekerheid zorgden. Niet dat ze er veel van begreep, maar toch...

Sommigen van de weigeraars waren weggevlucht naar Duitsland en durfden niet meer terug te keren, bang als ze waren dat ze opgepakt werden. Een van die gevluchte schutters was een neef van Trui, zei ze dan weemoedig. Niet dat hij rooms was, maar zin in voortijdig sneuvelen had hij absoluut niet.

Grietje luisterde als opgroeiend kind graag naar die verhalen.

Haar vader had liever nog een zoon gehad. Aan jongens had je iets, aan meiden niets. Die kosten alleen maar geld en geld was er niet bij Van Millingen.

Grietje werd geboren op een ijskoude winteravond. De kleine ka-

mer in de plaggenhut was niet warm te stoken, zelfs in de bedstee waar de kraamvrouw lag, was het muf en koud. De vroedvrouw kwam hijgend en zwaar naar adem happend door het slechte weer naar de kleine buurtschap, even buiten het oude dorp. Ze moest eerst uitblazen voor ze de kraamvrouw te hulp kon schieten.

Zo jong was ze niet meer, zei ze nog terwijl ze haastig dichterbij kwam, want het kind was niet van plan de vroedvrouw veel rust te gunnen. Ze maakte het haar moeder ook niet te moeilijk. Het was een vlotte bevalling tot opluchting van iedereen om het kraambed.

Grietje bewees al bij de geboorte dat ze een eigen willetje had.

Ze was het vierde kind van Arend van Millingen en zijn vrouw Trui, hardwerkende, doodarme arbeiders uit het noorden van Twente, tegen de grens met Salland aan. Vier kinderen waren er niet bijster veel, vond de buurt. Maar ja, niet overal kwam een huis vol kinderen.

Trui vertoonde bij alle pasgeboren kinderen hetzelfde gedrag: ze leek weg te zinken in een apathische toestand. In plaats van dat ze blij en gelukkig was dat alles zo goed was verlopen, leek ze neerslachtig en verdrietig. Het ging wel weer over met een paar weken; er was geen tijd om bij de pakken neer te zitten. Het was wel opvallend van Trui, er werden soms tranen met tuiten gehuild, terwijl Trui normaal een rustige, kalme vrouw was, die weinig emoties toonde. Volgens de vroedvrouw moest er weinig aandacht aan besteed worden. Het kwam vaker voor, zei ze sussend, een kraamvrouwenkwaal.

Maar bij Trui was dat niet het geval. Ze droeg al jarenlang een geheim met zich mee, en niemand wist het, althans niet in deze omgeving. Haar overkwam wat zoveel jonge meiden overkwam: een mooi pratende boerenzoon, die de dienstmeid nooit een trouwring om zou schuiven. Toen Trui bemerkte dat ze zwanger was, werd ze weggestuurd. De boerenzoon haalde de schouders op, net als zijn ouders. Trui was blij dat ze de deur van haar eigen ouders niet gesloten vond en nog onderdak kreeg, al waren de verwijten en klaagzangen een dagelijkse kwelling.

Het kind stierf bij de geboorte. Trui had het niet eens gezien. Haar

moeder had het meteen weggenomen. De begrafenis was snel en zonder opzien op een donkere avond. Trui wist zelfs niet waar het begraven was. Op het kerkhof of zomaar ergens in het land, zoals gebeurde in vroegere dagen met doodgeboren kinderen.

Sinds de Fransen hier een heel nieuw wetstelsel hadden ingevoerd, dienden ook doodgeboren kinderen te worden aangegeven bij het gemeentehuis; er stonden zelfs boetes op als je het niet deed. Men vond het onbehoorlijk, zelfs onkies. Een doodgeboren kind was er uiteindelijk nooit geweest. En wie er niet over praatte...

Truis moeder, een strenggelovige vrouw, had haar dochter die misstap nooit vergeven. Dat maakte dat Trui weldra vertrok naar de andere kant van de heuvelrug, die Overijssel in tweeën sneed, om daar als dienstmeid te gaan werken.

Na korte tijd kwam ze Arend van Millingen tegen, een doodarme dagloner. Veel eisen stelde Trui niet aan haar vrijer, hij ook niet aan haar. Ze had de leeftijd voor een eigen huishouding, vond ze. Van haar familie hoefde ze niets te verwachten als ze ooit oud en hulpbehoevend werd en Arend leek een sterke, gezonde en nog jonge kerel van goed twintig jaar.

Arend was geen aardige man, hij hield zijn handen ook niet altijd thuis. Ondanks dat stemde Trui toe in een huwelijk. Je trouwde niet om het beter te krijgen, je trouwde om een dak boven je hoofd te hebben en een kerel die geld binnenbracht, al was het weinig meer dan een aalmoes.

Het was een slechte tijd. De tijd was altijd slecht voor het doodgewone volk, meende Arend, en daar had hij gelijk in. Vroeger, onder de rijke patriciërs en boeren was het sappelen, en onder de Franse bezetting was het eveneens ploeteren, ook al waren de Fransen twintig jaar geleden als bevrijders binnengehaald.

Daar werd inmiddels anders over gedacht. Jongemannen moesten in dienst, ook al konden hun ouders hen niet missen voor hun eigen levensonderhoud. Arend wilde graag trouwen, anders moest hij ook onder de wapenen. Daar had hij geen zin in; hij had geen aanleg voor

avonturier, zei hij schouderophalend.

Er waren in die jaren jongelui in de wijde omgeving geweest, die opgeroepen waren om voor Napoleon te vechten in het verre Spanje. De enkelen die terugkwamen, mochten graag vertellen hoe aangenaam het weer in dat land was. Men had de appelsienen aan de boom zien groeien en nog veel meer exotische vruchten. Daar waren geen ijsskoude winters waarin het niet warm te krijgen was in de kleine hutten, ook geen broeierige zomers waarin het stof en de luizen niet te bevechten waren. Het was daar altijd mooi weer. Het sprak wel aan, zeker in de koude wintermaanden...

Toen de Fransen weg waren uit de lage landen, bleef die dienstplicht bestaan, tot woede en soms ook wanhoop van de boerengezinnen. Rijke boerenzons konden zich een remplaçant, een vervanger veroorloven. De gewone dagloners niet, die hadden geen rooie cent.

Arends broer kreeg ook zo'n aanbod van een rijke herenboer uit de omgeving toen hij net twintig was en tot zijn geluk uitgeloot werd. Er zou goed voor zijn familie worden gezorgd, beloofde men en de man hield er ook een aardig handgeld aan over als hij tenminste gezond terugkeerde. Arends broer weigerde, al drongen zijn ouders er wel op aan. Hij had meer dan eens gehoord over beloftes die niet nagekomen werden, over jonge mannen die nooit terugkwamen en de familie die kon fluiten naar het toegezegde geld.

Arend kon op een andere manier onder de dienstplicht uit: hij trouwde met Trui, die hij amper kende. Geluk en liefde waren begrippen die hem niet aanspraken, Trui ook niet. Ze had nu een oudedagvoorziening, meende ze, en haar geheim bleef voor altijd haar geheim. Over haar eerste kind sprak ze niet met Arend. Dat hield ze voor zichzelf.

Ze waren tevreden naar de omstandigheden gerekend; ze accepteerden hun armoede, ook al kon Arend opstandig worden als er geen fatsoenlijk maal op tafel stond. Dan schoot zijn hand weleens uit. Trui begreep dat. Zo ging het immers vroeger thuis ook. De omstandigheden gaven er aanleiding toe, er was altijd een tekort aan geld en

goederen. Om elkaar het leven nog zuurder te maken dan het al was, was een beetje overdreven.

Grietje was de eerste dochter na drie zoons. Ze was gezond en schreeuwde de kraamvrouw de oren van het hoofd, zoals ze lachend zei.

‘Dat wordt er een, die zich niet aan de kant laat drukken,’ beweerde de vroedvrouw, eveneens opgelucht. Het ging zo vaak mis bij een geboorte en dan kreeg zij de schuld toegeschoven.

Vele jaren later bedacht Trui hoe profetisch die woorden van de vroedvrouw waren geweest, maar op dat moment hechtte ze er geen waarde aan. Er was niks mis met de kleine en dat was niets minder dan een zegen.

Arend kwam vanaf de kleine deel de kamer binnen en keek in de bedstee. ‘Gezond?’ vroeg hij trekkend aan een gebarsten pijp. En meteen erachteraan: ‘Weer een jongen?’

De vroedvrouw schudde het hoofd: ‘Een gezonde meid en daar mag jij dankbaar voor zijn, Van Millingen. Het is recht van lijf en leden.’

Arend wendde zich af en ging weer naar de deel.

‘Ja, en het is de laatste,’ zei Trui tegen de vroedvrouw.

De vroedvrouw zweeg. Dat soort opmerkingen hoorde ze bij elke bevalling en een jaar later spoedde ze zich door weer en wind opnieuw naar de woning, of beter naar het krot, waar de meeste arbeiders in woonden om te helpen bij de volgende bevalling.

Arend keek naar zijn jongens, die in deze ijskoude avond op de deel hadden gezeten. Ze mochten niet bij het vuur zitten nu moeder zo ziek was. De kleinste had gehuild van de kou.

Een meid, wat had hij daaraan, dacht Arend. Ze brachten geen geld in en ze trouwden jong. Nee, dan de drie jongens. Het zouden sterke kerels worden als er tenminste geen ziektes uitbraken, zoals cholera of tyfus. Die ziektes kwamen regelmatig langs en dat kostte zelfs de sterksten soms het leven.

Trui hield woord: Grietje was de jongste en bleef de jongste.

Ze was een ongedurig kind, vond moeder Trui. Ze had altijd wat anders en speelde liever alleen dan met andere kinderen. Andere kinderen schenen bang voor haar te zijn; zelfs de opgroeiende jongens hadden weinig trek in een woordenwisseling met het meisje. Ze deinsde er niet voor terug om een van hen aan te vliegen.

Toen ze een jaar of tien was, werd er gedacht over een plek als jong 'maagje' op een boerderij, zoals men dat noemde: uitbesteed voor dag en nacht bij een boerenfamilie. Niet te ver uit de buurt, maar ook niet te dichtbij.

Moeder Trui had gehoopt dat ze het meisje thuis zou kunnen houden, ze werd ouder, zei ze tegen Arend. Het werken werd elk jaar zwaarder. Ze was geen sterke jonge vrouw meer, betuigde ze. Het was prettiger om een dochter in de buurt te hebben die kon aanpakken. En Grietje had, zo jong als ze was, al bewezen dat ze de handen niet verkeerd had staan.

Arend had juist een aanbod gekregen van een boer: het kind kreeg vijf gulden en een nieuw jak per jaar evenals de kost en inwoning. Dat was een heel redelijk bod...

Dit soort kinderen werden op de hoeves gehaald voor het lichte werk: het vee hoeden, de kippen voeren, kleine klusjes in de keuken van de boerderij. Koeien hoeden was geen zwaar werk voor een kind, vond hij. Ze moesten het aanbod accepteren.

'Vijf gulden erbij in het jaar is mooi, vrouw. Je weet wat het betekent als de jongens met kerst hun loon komen brengen. Dan hebben we die eerste weken weer een beetje fatsoenlijk te eten.'

Ja, dat wist Trui. Dan had ze ineens een klein fortuin in huis. Het was helaas snel weer verdwenen als de meest noodzakelijke dingen waren aangeschaft. Als het plaggendak was hersteld, de turf betaald en iets van de schulden afgelost, dan was de bodem van het kistje alweer in zicht.

Ze stemde met tegenzin toe. Ze kon ook niet anders.

En zo ging Grietje, nog net geen tien jaar oud, naar een rijke boer

in de omgeving van Ommen, een uur lopen van huis. Ze vertrok met een verbeterd gezicht en zonder tegenspraak. Ze wist, zo klein als ze was, dat dit ging gebeuren. De broers waren immers dezelfde weg gegaan. Eén keer in de maand mocht ze op zondagmiddag naar huis, als het werk het toeliet. Erg welkom waren de kinderen niet want ze aten ook met de pot mee, zei vader Arend dan met een zuur gezicht.

Lang bleef Grietje niet bij de boerenfamilie. Het hoeden van de vier koeien gebeurde zelden, het meeste werk vond plaats op de boerderij, waar ze de meid en de boerin assisteerde bij het zware werk. Schrobben, kippen en varkens voeren. De vloer van de deftige voorkamer boenen en als beloning een draai om de oren krijgen, want o wee, als er een hoopje stof werd gevonden onder een kast. Het beddenstro verschonon en veel karweitjes waar de dienstmeid geen zin in had en er daarom het maagje mee opzadelde.

Aan het eind van het jaar kreeg ze geen vijf gulden en een nieuw jak, maar drie gulden en een oud, half versleten jak van de dienstmeid. De beloftes hoefden niet te worden nagekomen: het was immers maar een kind en haar ouders waren simpele arbeiders, die zouden geen eisen gaan stellen. En mochten ze dat toch doen, dan was het altijd het woord van de boer tegen het woord van een arbeider.

Grietje was mager geworden in dat jaar op de boerderij, het volle gezichtje was ingevallen en haar kleren waren te wijd geworden. Ze kreeg niet voldoende te eten. Altijd waren het de restjes, die nog in de pan zaten. Het kind had soms ronduit honger.

Met kerstavond kreeg ze het geld en het oude jak. Het was de eerste keer dat ze in de keuken aan de tafel mocht zitten. Het werkvolk van de boerderij verbleef meestal in de gang tussen de keuken en de stal. Daar stond een wankele tafel met enkele oude stoelen. Personeel was niet welkom bij het grote vuur.

Het loon werd op die speciale avond op een stoel gelegd zodat het werkvolk een buiging moest maken voordat het geld in ontvangst kon worden genomen. Terwijl Grietje de guldens diep wegstopte in de zak

van haar onderrokje, keek ze de boer en de boerin aan, die van haar een dankwoord verwachtten voor de kost en inwoning.

‘Ik ga nu naar huis,’ knikte ze.

De boer trok aan zijn kostbare Goudse pijp. ‘Morgenvroeg om zes uur terug,’ zei hij kort. ‘Koeien melken en emmers boenen.’

Ze keek de man recht aan. ‘Ik kom niet terug,’ zei ze kort. ‘Morgen niet en nooit niet. Ik werk niet voor uitbuiters.’ Ze draaide zich om en liep naar de tussengang om haar klompjes aan te trekken en haar omslagdoek te pakken. Ze ging weg, zonder een groet en zonder een uitleg aan de dienstmeid en de knechten.

De boer en de boerin keken haar verbluft na. Men had dit niet verwacht van een kind van tien jaar oud. Maar Grietje liet zien wie ze was: niet iemand om aan de kant te schuiven.

Arend was boos toen hij het nieuws vernam. Het kind had daar goed onderdak, meende hij. Hij zweeg echter toen ze de drie guldens op tafel legde en het oude jak liet zien, dat veel te groot was en duidelijke slijtplekken vertoonde.

‘Dat is niet zoals is afgesproken,’ zei hij kwaad. Dit had hij niet meegemaakt bij de jongens in de afgelopen jaren. Die brachten netjes thuis wat toegezegd was.

Wat moest hij daarmee aan? Niemand zou hem geloven als hij ermee naar de kerkenraad stapte. De boer was bovendien ouderling in de kerk. Maar toch, Grietje had niet mogen weglopen. Daar kreeg ze een slechte naam mee. Die boeren hielden niet van een grote mond. Waar moest ze straks naartoe?

Trui zweeg een ogenblik en in een opwelling van medelijden zei ze: ‘Moet je eens zien hoe slecht het kind eruitziet. Het wicht krijgt niet half genoeg te eten.’

‘Dat krijg je bij die boeren nooit. Ze is ook maar het maagje, die staat altijd als laatste bij de etenspot. Dat is nou eenmaal zo,’ zei Arend kwaad. ‘Ze had het verder goed voor elkaar...’

‘Niet waar,’ zei Grietje kort. ‘Ik moest alle akelige karweitjes op-

knappen, waar de anderen geen zin in hadden.’

‘Nou moet je geen leugens vertellen,’ begon haar vader strak. Hij leek van plan te zijn haar flink af te straffen.

Trui bedacht al hoe ze die afstraffing moest voorkomen. Grietje liet zich niet afstraffen voor iets wat ze zag als haar gelijk. Het kind was onberekenbaar. Dat liet ze al zien toen ze nog geen zeven jaar oud was en werd beschuldigd van het stelen van appels uit de boomgaard van de schoolmeester. Dat was niet waar, zei ze kortaf. ‘Ik ben daar helemaal niet geweest.’

Dat dacht Trui ook, want ze had het kind voor een boodschap naar de Joodse koopman gestuurd aan de andere kant van het gehucht waar ze woonden. Grietje was keurig thuisgekomen met het gevraagde.

Toen stond de meester al bij Arend. Arend geloofde zijn dochter niet. Appels jatten was iets wat ieder kind deed, hij deed dat vroeger zelf ook. Waarom zou Grietje een uitzondering zijn? De meester verdween met de toezegging van Arend dat het kind gestraft zou worden. Arend haalde de karwats tevoorschijn om Grietje een paar tikken te geven.

Het kind keek haar vader aan met woedende ogen. ‘Als jij me slaat voor iets wat ik niet gedaan heb, loop ik weg,’ dreigde ze, zo jong als ze was.

Arend luisterde niet. Hij wist toen al dat ze geen appels had gestolen. Ze was niet bij hen geweest, vertelden kinderen die zich wel toegang tot de boomgaard hadden verschaft.

Hij had het erbij gelaten, ook omdat zijn oudste zoon opstond om zijn zusje in bescherming te nemen. Jan en Grietje, dat waren twee handen op één buik, wisten de ouders. Jan sprong altijd voor zijn zus in de bres, al was dat niet zo vaak nodig. Grietje redde zichzelf opperbest. Daarin was Grietje anders dan de jongens. De jongens zouden zwijgend de onterechte straf hebben aanvaard, Grietje niet.

Trui moest daar ineens weer aan denken toen ze langs de weg spiedde of de drie zoons er al aankwamen. Het was kerst en dan kwa-

men ze allemaal naar huis om hun loon naar de ouders te brengen, die het hard nodig hadden. De jongens waren er nog niet. Morgenvroeg zouden ze, kerst of niet, allemaal weer vertrekken voor dag en dauw. Zo ging het al jaren. Het was stil in huis geworden sinds alle kinderen de deur uit waren.

Trui vond het te stil. Ze mijmerde vaak over de kinderen. Allemaal waren ze rond hun tiende bij een boer werkzaam. Naar school gingen ze niet, daar was geen geld voor. Bovendien vond Arend het onzin. Wat had je eraan als je kon lezen en schrijven? Hij had het ook nooit geleerd en hij was er ook groot mee geworden.

Trui zweeg dan maar. Ze had vaak gezien dat Grietje met de Bijbel bezig was, het enige boek dat er in huis was en dat nooit gebruikt werd. Niemand van hen kon lezen. Grietje zat erin te studeren, ze probeerde de zwarte letters met elkaar te verbinden. Adam, een a en een m. Veel verder was ze niet gekomen, niemand had haar verder kunnen helpen.

De deur werd geopend en in de koude windvlaag stapte Jan naar binnen, een knaap van bijna achttien jaar oud. Hij had de scène gehoord voor hij de deur openmaakte en naar binnen stapte. Dat was niet zo moeilijk, want vader had een harde stem die tot ver buiten de scheef hangende, rijkelijk van kieren voorziene deur weerklonk.

‘Ze liegt niet,’ zei hij meteen, nog voor hij een zakje met zeven guldens op tafel had gelegd. Hij liet zijn nieuwe klompen zien en zijn nieuwe broek. Die kreeg hij elk jaar extra.

‘Bemoei je er niet mee,’ grauwde Arend. ‘Jij neemt het altijd voor haar op.’

Trui maakte een bezwerend gebaar. Arend moest inbinden, straks gaf de jongen het geld niet af. Daar had hij al eens mee gedreigd. Arend kon star en stroef zijn voor zijn kinderen. Hij vergat dat ze volwassen werden.

‘Nou moet ik dat wicht aan het eten houden,’ grauwde Arend nog.

‘Het is niet de eerste keer dat Wijbrands zoiets uithaalt. Het vorige maagje was binnen een halfjaar weg. Waarom denk je dat hij Grietje

aannam in januari? Iedere boerenmeid en knecht verhuurt zich in mei,' beet Jan zijn vader toe.

'Toeval,' vond Arend.

'Nee, geen toeval. Iedereen in die buurt weet hoe hij zijn werkvolk behandelt en besteelt. Waarom denk je dat hij zo vaak volk nodig heeft?'

Arend zweeg nors. Het had hem ook verbaasd dat het meisje in januari kon komen, maar hij had de kans met beide handen aangegrepen. Ze hoefden haar geen eten meer te geven en ze bracht nog wat in aan het eind van het jaar.

Trui haalde opgelucht adem nu Jan in het bedompte kamertje stond en zijn kleine zus te hulp schoot. Misschien, heel misschien kon Grietje gewoon thuisblijven. Ze had nog drie guldens meegebracht, daar konden ze het nog een tijdlang mee uithouden.

'O, ik vind wel wat anders,' verzekerde Grietje eigenwijs. 'Ik kan heel goed spinnen...'

Trui knikte aarzelend. Ja, dat was bekend. Zo jong als het meisje was, ze had een goede hand van spinnen. Daar was ook het een en ander mee te verdienen. Ze maakte mooie regelmatige draden van de schapenwol en niet het ruwe werk dat zo vaak afgeleverd werd door haastige spinsters. Grietje had het zichzelf geleerd, maar bij de boer kwam er weinig van. Die had altijd wel een karweitje achter de hand als hij zag dat het kind even niets te doen had.

Voordat Grietje werd uitbested, zat ze naar hartenlust te spinnen. Ze deed het ook graag. Zelfs toen ze de vrije uren op zondag thuis doorbracht, kroop ze een uurtje achter het spinnewiel. Trui bedacht dat het niet goed was om dat op zondag te doen. De burens moesten het maar niet weten, want dan zou ze meteen de dominee aan de deur hebben gehad. Ze had de wol al eens verkocht aan een wever en die centen waren van harte welkom.

Arend zweeg verder de hele avond. Ook de volgende morgen toen de zoons in alle vroegte vertrokken en Grietje thuisbleef, kon er geen vriendelijk woord af. Hij had een vage angst dat de boer verhaal zou

komen halen, maar de man liet zich niet zien.

Ach, het kind moest niet zo obstinaat zijn, dacht hij nijdig. Die rijke boeren hadden altijd gelijk, ook al hadden ze het niet.

Waar hoort Grietje echt thuis?

Het is 1850 en Grietje groeit op als jongste kind in een straatarm gezin in Twente. Gelukkig vindt ze werk bij een rijke bankiersfamilie, waar ze voor de moeder van de bankier zorgt. Die vertelt de gekste verhalen en zegt dat haar kleindochter Adolfinna een ondergeschoven kind is. Zijn dat slechts de hersenspinsels van een demente oude vrouw of verbergt de bankier iets?

Ondertussen verspreidt de Amerikakoorts zich, ook in Twente. Voor velen lijkt Amerika dé manier om de slechte oogsten, ziektes, hoge werkloosheid en armoede in Nederland te ontvluchten. Grietje weet niet wat ze moet doen als de man op wie ze verliefd is haar vraagt om met hem mee te gaan...

Johanne A. van Archem brengt de lezer in *Ondergeschoven* terug naar het midden van de negentiende eeuw, een periode van tweespalt onder protestanten, diepe armoede en verlokkingen van emigratie naar Amerika. Eerder schreef ze onder andere *Van alle tijden* en *Engele* in de Romanserie.

Z&K

ISBN 978 90 2054 719 1 NUR 344

9 789020 547191

www.romanserie.nl